

Brázda, Radim

Kybernetův skeptický stín : o povaze Lemova odmíčení

Pro-Fil. 2021, vol. 22, iss. Special issue, pp. 3-17

ISSN 1212-9097 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/pf21-3-2433>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144845>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](#)

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KYBERNÉTŮV SKEPTICKÝ STÍN: O POVAZE LEMOVA ODMLČENÍ

RADIM BRÁZDA

Katedra filozofie, Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity, Brno, Česká republika,
brazda@phil.muni.cz

PŮVODNÍ VĚDECKÁ PRÁCE ▪ OBDRŽENO: 24/10/2021 ▪ PŘIJATO: 26/11/2021

Abstrakt: Formálním cílem předloženého textu je připomenout sté výročí narození Stanisława Lema prostřednictvím jedné z dimenzí jeho díla. Dosažení tohoto cíle má podobu reflexe dostupných důvodů, které by objasnily, proč se Lem ve své literární formě v určitém období odmlčel a poté se již nevrátil k psaní literárních textů (románů a povídek) a dále psal již pouze teoretické a filozofické úvahy o tématech, která dosud byla předmětem jeho literární tvorby. Pokusil jsem se mapovat a shromáždit důvody, které Lem explicitně uvádí, a rovněž možné důvody, které jsou spojeny s jeho teoretických zázemím, přesněji s četbou filozofických děl.

Klíčová slova: kybernétés; ambivalence; skepse; marnost

KYBERNÉTÉS' SKEPTICAL SHADOW: ON THE NATURE OF LEM'S SILENCE

Abstract: The formal aim of the presented text is to commemorate the centenary of the birth of Stanisław Lem through one of the dimensions of his work. Achieving this goal takes the form of a reflection of available reasons that clarify why Lem fell silent in his literary form at a certain period and then never returned to writing literary texts (novels and short stories) and only wrote theoretical and philosophical reflections on topics that had so far been the subject of his literary work. I have tried to map and gather the reasons that Lem explicitly states, as well as the possible reasons that are associated with his theoretical background, more precisely with the reading of philosophical works.

Keywords: kybernétés; ambivalence; skepticism; vanity

V roce 1994 bylo číslo 4 časopisu *Světová literatura* věnováno tématu *Literatura mezi minulostí a budoucností*.¹ První glosy k literatuře o budoucnosti zde byly vyhrazeny pro drobné texty Stanisława Lema (*Světová literatura* 4/1994, 2–20).² V jednom z textů Lem předložil důvody, proč se od určité doby odmlčel. Odmlčet v tomto případě znamená nenapsat již žádný další literární text. Odmlčení v literární tvorbě Lem ještě na nějakou dobu přerušil v 80. letech, kdy žil a pracoval ve Vídni a své literární dílo uzavřel posléze románem *Fiasko* (1987). Současně nepřestal psát a publikovat úvahy, v nichž reflektoval to, čemu věnoval po celou dobu své tvorby pozornost v románech a povídkách. Cílem předkládaného textu je snaha reflektovat

¹ Časopis sám již před sebou neměl bohužel příliš dalekou budoucnost, ale za sebou měl skvělou minulost.

² Obě glosy a další krátké Lemovy texty vyšly o rok později v monografii Pavla Weigela *Stanisław Lem: životopis*. Kniha obsahuje kompletní strukturovanou bibliografii Lemova díla, včetně údajů o prvních polských a českých vydáních, rovněž údaje o rozhlasových a filmových adaptacích jeho děl.

dostupné důvody, které by objasnily, proč se spisovatel odmlčí, proč se přestane vyjadřovat prostřednictvím příběhů. Proč v situaci, kdy po dlouhém období uvažování o možnostech vývoje společností a schopností člověka již disponujete značnou zkušeností a vědomostmi, přesto získáte dojem, že určitá forma sdělení narazila na své hranice. Tuto hranici představuje skepse a pochybnosti o smysluplnosti dalšího psaní v určitém stylu. Lem se tudíž odmlčel pouze z části. Jeho texty byly pravidelně publikovány ve filozofických sbornících (za všechny např. Dennett 1982 a Sloterdijk 1990). Vycházela rovněž celá řada textů, které byly věnovány Lemovu dílu, a to v rozmezí od kvalifikačních prací, monografií, rozhovorů až po komplexní sborníky – především v německém jazyce (např. Berthel 1981, Bereš – Lem 1986, Flessner 1991, Rzeszotnik 2003, Figatowski 2004). Připomeňme rovněž, že při příležitosti letošního Lemova výročí vydává německé nakladatelství Suhrkamp znovu Lemovy romány. Jeho dílu věnovalo prestižní německé nakladatelství pravidelnou pozornost a od roku 1976 zde vyšlo 44 Lemových románů, povídek a sborníků esejů, což je více, než vyšlo v českých překladech (i když v českém jazyce vycházela některá díla v několika vydáních). Zdá se, že bez ohledu na to, zda se v literární tvorbě Lem odmlčel, mohlo opakovaně promlouvat vše to, v čem se pokusil objasnit své klíčové úvahy. Přesto Lem o odmlčení hovořil, a proto nás zajímají důvody, které sám uvádí. Zdrojem připomenutí a reflexe těchto důvodů budou a) Lemova přímá vyjádření – ta příkladně reprezentují dvě glosy ve zmíněném čísle *Světové literatury* (4/1994), b) rozhovory, které Lem vedl s různými autory – reprezentativně např. několik obsáhlých rozhovorů se Stanisławem Berešem, c) Lemovy reference o filozofických inspiracích – ty reprezentují explicitní zmínky o filozofech, které četl nebo kteří jeho pozornost nezaujali. Reflexi Lemových filozofických inspirací věnuji rovněž pozornost, protože tento zdroj dle mého soudu rovněž přispívá k jeho skepsi, jejímž výsledkem je dílčí odmlčení se v jedné dimenzi tvorby.

Důvody odmlčení spisovatele a myslitele, který se odmlčí ve chvíli, kdy jej lze považovat za plně kompetentního v oblastech, kterým se věnuje v celé dosavadní tvorbě, budu průběžně kontrastovat s typem člověka, kterého Platón nazývá kybernétés, člověkem, který umí řídit loď či obecně řídit (např. národ), přeneseně s typem člověka, který si musí umět vždy poradit – a nepočítá se u něj tudíž s tím, že by se odmlčel.³ Pojmem kybernétés byl označován původně pravděpodobně nejvýše postavený profesionální námořník na triéře, muž, který měl na starosti kormidlo, kormidelník. Nejednalo se však o velitele lodi či předáka, který dohlížel na veslaře. Zodpovídal za plavbu s vesly i pod plachtami. „Rozhodoval nebo se spolupodílel na rozhodování, které mohlo ovlivnit vítězství v bitvě“ (Fields 2009, 15). Ve významu kormidelník používá tento pojem již Homér i Thúkydídés – kybernétés je ten, kdo umí v ohrožení zručně manévrovat lodí. V tomtéž významu jej nalezneme u Platóna (Ústava 520b–c, Protágorás 324d–328d, Alkibiadés 125c) či Aristotela (Politika 1253b28). U Platóna se objeví užití pojmu i v přeneseném významu a je jím označován někdo, kdo řídí, např. obec. Analogicky je pojem použit pro vládce, politika. Je postavou, která umí zručně manévrovat při vedení obce. Proto by měl mít znalosti nezbytné pro vedení lidí a tím i výhradní kompetence pro rozhodování při správě obce. V dialogu *Faidros* (247c) je tento pojem užit ještě metaforicky ve smyslu toho, kdo „řídí“ duši, tedy rozumu. Pro naše účely, pro interpretaci postavy kybernéta, kterou chci kontrastovat s odmlčivším se skeptikem, můžeme tímto pojmem

³ *Kybernetes* se rovněž jmenuje časopis (od 1972), v němž jsou publikovány texty týkající se kybernetiky a systémového myšlení, kladou se otázky týkající se fungování ekosystémů, společnosti, organizací a lidského chování. Svým zaměřením na porozumění lidským, sociálním, organizačním, technologickým a udržitelným aspektům společnosti a jejich vzájemné interdependence by tak nebyl daleko od horizontu Lemových zájmů. Pojmem kybernetika označil v 19. století André-Marie Ampère vědu o řízení lidské společnosti. Další osudy moderní kybernetiky byly posléze spjaty s matematikem Norbertem Wienerem (*Cybernetics or the Control and Communication in the Animal and the Machine*, 1948, česky 1960). S Wienerovým dílem byl Lem dobře obeznámen.

obecně označit někoho, kdo si vždy musí umět poradit. V tomto smyslu chápe kybernetá německý filozof Peter Sloterdijk (Sloterdijk – Klein 2013). Domnívám se, že Lem vedl své myšlení po skeptické linii a je zřejmé, že snaha vystupovat v roli kybernetá, ve smyslu člověka, který se s ohledem na vývoj, rozpory a konflikty moderních společností domnívá, že si ví rady a umí obratně manévrovat, je v současném myšlení (a zcela v kontrastu s Lemovým myšlením) výsledkem spíše *hybris*, nikoliv rozumu.

Důvody odmlčení – dvě glosy ve Světové literatuře

a) Text *Mým čtenářům* je datovaný rokem 1973 (Lem 1975, 7–12). Zde ještě přímo nehovoří o odmlčení v literární tvorbě, ale spíše o přesunu pozornosti od románů a příběhů k teoreticky laděným a filozofickým textům typu *Filozofia przypadku* (1968), *Fantastyka i futurologia* (1970, druhé doplněné vydání 1973) a literárním textům experimentálního typu *Doskonała próznia* (1971), v níž recenzuje knihy, které nenapsal, nebo *Wielkość urojona* (1973), v níž předkládá úvody ke knihám, které nenapsal nebo které neexistují. V roce 1976 k filozofickým textům přidá klíčový spis *Summa technologiae*, který je zahrnován do nejrozumnějších komplexních přehledů filozofických děl.⁴ V dosavadních textech předkládal Lem nezřídka úvahy o reakcích člověka na situace, v nichž se setká s něčím, co nedokáže obsáhnout svým rozumem a s čím se nakonec nějak vyrovnat musí. V následující tvorbě se již nechtěl vracet k literatuře, která by měla eskapický charakter nebo by inklinovala směrem k utopiím. Důvodem proměny formy textů, přesněji ustoupení od textů, které by vyprávěly příběhy, byla ztráta orientace v kumulativně narůstajících informacích o událostech ve světě. Sumu neustále produkovaných a šířených informací lze podle Lema jen obtížně uspořádat do hierarchie dle možného významu pro současnou a budoucí podobu našeho života. Jinými slovy, kladl si otázku po roli nahodilosti, reflektoval skutečnost, v níž se lidé setkávají s novými jevy, jejichž povahu nelze předem stanovit, natož predikovat. Místo zvyšování kompetencí kybernetá, který si musí umět vždy poradit a dokáže za všech okolností bezpečně manévrovat s lodí, si lidé mohou nanejvýše osvojit poznání toho, že o podobě budoucnosti rozhoduje nezřídka nahodilost a nové jevy, které dosud byly mimo představivost člověka. Lem se domníval, že v takové situaci již nedokáže psát texty typu *Solaris*. Připomínám, že jeho úvaha je datovaná rokem 1973 a Lem ji pro sebe diagnostikoval jako tzv. šok z budoucnosti,⁵ tedy ochrnutí a ustrnutí díky nastupující budoucnosti, která se zdá být nepostižitelná a rozporuplná. K tomuto typu paralýzy jednání přispívalo rovněž vědomí nutného přijímání rozhodnutí, která mohou být pro nastupující generace fatální. V takto pro sebe diagnostikované situaci nehodlal Lem ve svých textech skutečnost zjednodušovat ani o ní pseudovědecky fabulovat. Snad právě proto psaní příběhů pozastavil, aby pochopil, do kterých směrů svět směřuje a jaký podíl na nových změnách má a může člověk mít. Nedokázal-li Lem v takové situaci nalézt pro něj adekvátní umělecké nástroje a trvanlivější intelektuální, etická a estetická kritéria, s jejichž pomocí mohl čelit nastupujícím změnám, považoval za vhodnější se stáhnout, odmlčet. Literatura samotná (bez ohledu na svoji formu) podle Lema není prostředkem schopným dosáhnout změn ve světě. Nanejvýše může napomáhat při snaze o obsáhnutí záležitostí člověka a při odhadování budoucnosti, může být rezervoárem tréninkových a cvičebních myšlenek nebo cvičením se v mentální koncentraci. Ale výrazově se Lem již nechtěl vracet k formě některých předchozích textů, jež podle něj mohly mít místy i narkotizující účinek (díky popisům technického ráje nebo

⁴ Namátkou z poslední doby obsáhlý soupis filozofických děl od Pöhlmana (2016). Že je Lemova *Solaris* zařazena do *Slovníku světových literárních děl* (1988) nikterak nepřekvapí, ale pro symetrii uvádím i tento příklad.

⁵ V roce 1970 vydal americký futurolog Alvin Toffler (1928–2016) stejnojmennou knihu *Future Shock*, v níž popsal nastupující propojení mezi sociálními problémy 60. let 20. století a akcelerujícími technologickými změnami, dále fungování a kontrolní roli expertokracie, prognózoval vnitřní zhroucení byrokratických systémů a existenci ad-hocracií, které vzniknou po zhroucení hierarchických systémů komunikace.

technické apokalypsy). Nedokáže-li na základě značně kritické reflexe vlastní tvorby již říci nic jiného, nového (v Lemově případě k tématu, které považuje za klíčové a které je vymezeno otázkou: Co udělá člověk, když se setká s něčím, co přerůstá jeho chápavost?), pak považoval za poctivější postoj mlčení než produkci osvědčených témat a forem, byť by další tituly představovaly dobře prodejné artikl. Nešlo mu o vyprodukování další knihy, která by vyšla a byla přeložena. Domníval se, že kdyby se stalo módou kupovat knihy od Lema, neměla by jeho snaha smysl. Jeho přáním bylo nejen knihy vydat, ale i být čten. Interním důvodem pro psaní bylo pro Lema poučení. Psal, aby odpověděl na otázky, které si klade, protože na ně nikde nenašel odpověď (Bereš – Lem 1986, 217). Lem nežil v období zavádějících metrik, v němž jsou autoři v mnoha vědních disciplínách nuceni psát, i když vědí, že jen rozmnožují počet zaměnitelných knih, popřípadě knih, které nikdo číst nebude. Proto se nabízí nesnadno zodpověditelná otázka: Co dělat, aby psaní knih mělo smysl? Popřípadě, co zmůže literatura? Mohla by mít vliv na zlepšení politických mravů ve světě? Lem se to nedomníval. Přesto přiznal, že v člověku tkví nějaká iracionální naděje – a po ní následuje rozčarování. Z čeho? Že některé věci popsal před lety a nikdo tomu nevěnoval pozornost. Z jeho skeptického stanoviska ani to největší dílo největšího lidského ducha ani jednou nic na světě skutečně nezlepšilo. A po množství knih, které napsal, přispěla k odmlčení tato sebereflexe i toto přesvědčení. Krom toho, že v něm při uvědomění si zásadní biologické restrikce lidského života (*vita brevis*) zůstal pouze „mikroskopický počet iluzí“ (Bereš – Lem 1986, 220). Další dílo proto nadále reprezentovalo esejistické anticipace budoucí kultury, úvahy o jazyce, literatuře, komplexních systémech a filozofické úvahy o dalších tématech. Texty vznikaly v konfrontaci s poznatky z filozofie, přírodních věd a nové poznatky promýšlel v možných důsledcích a dopadech v ne příliš jasně obsáhnutelné budoucnosti.⁶ Žánrově se v těchto textech pohyboval mezi literaturou, vědou, filozofií, předkládáním hypotéz, nezávazným fantazírováním a prorokováním. Futurologii však za vědu nepovažoval. Vůči možnostem důvěryhodných předpovědí byl skeptický. Stejně tak se nedomníval, že by existovaly nějaké zákony vývoje Evropy či světa, že by bylo možné stanovit nějaké komplexní trendy vývoje, protože vždy stále existuje (a projevuje se) možnost destabilizace. Nemožnost předvídaní přiblížil obrazem předvídaní komplikované šachové partie. Můžeme si představit partie, v nichž jeden z hráčů může v kterémkoliv okamžiku místo dalšího tahu vytáhnout z tašky nůž, klacek nebo může protihráči rozbít o hlavu šachovnici. Důvod takového počínání je jednoduchý: Z nějakých důvodů se mu to zdá lepší nebo výhodné. A pokud bychom se snažili zahrnout do pravidel šachu i tyto způsoby chování, nemohli bychom o předpovídání hry ani mluvit. A ve světovém měřítku existuje mnohem více možností destabilizace. Právě proto se Lem pokoušel popisovat

⁶ V českém jazyce vyšel překlad tohoto typu textů pod názvem *Tajemství čínského pokoje* (1999), orig. vyšel v roce 1996 pod názvem *Tajemnica chińskiego pokoju*. O podobných protaženích a rozpracováních stávajících technických možností do budoucna a mapování jejich sociálních důsledků názorně uvažuje v nedávné době tímto způsobem např. seriál *Black Mirror* (5 řad v letech 2011–2019) nebo *Westworld* (WW, 3 řady 2016–2020). Diváci WW mohou sledovat, co vše již robotičtí lidé „umí“. Stejně jako v Lemových textech mohou být postiženi psychickými či technickými poruchami (díky kterým mohou mít pocit, že jsou „jiní“), které se posléze ukáží jako součást „procitnutí“ vědomí. Relikty vzpomínek po opakovaném upgradování paměti umělých výtvarů, které vedou k procitnutí paměti a následně vědomí, které si vzpomíná na minulost, jsou zde klasifikovány jako nežádoucí vada, porucha. Upgradování spojené s mazáním paměti bylo nezbytné pro plnění (a snášení) příslušné role v dějových linkách parku (pokoušejí-li se výtvarci ve výkladové linii WW odejít do světa bez lidí, pak Lem v *Kyberiadě* (1965) nechává postavy Trurla a Klapacia cestovat civilizacemi robotů, kteří se již dávno osvobodili z poručníctví svých tvůrců – a nezapomene při tom na humor). V Lemově knize *Dzenniki gwiazdowe* (1957, česky 1999) je popsáno sanatorium pro elektrické duševní poruchy robotů. Mezi nejčastější pokročilé bludy umělých těl patří představa, že jim bylo ukradeno bílkovinné lidské tělo. Díky své vyspělé inteligenci proto trpí z toho plynoucí nevráživostí vůči lidem, kteří mají z perspektivy umělého člověka omezené schopnosti i omezenou dobu trvanlivosti. Jak říká jeden z hospitalizovaných robotů: „Vědci a filozofové se stále pokoušejí přírodu vysvětlit, nešťastníčce, a zatím je třeba ji zničit!“ (Lem 1999, 86). I když se Lem odmlčel, stačí pozorně číst to, co již napsal. Jeho texty plně fungují jako výkonné „pumpy na intuice“.

modely, které ukazovaly, jak může dojít k proměnám toho, co je. Modely při tom neměly status prognózy. Ukazovaly, k čemu může dojít ve zcela určité vědecké disciplíně, jak by mohl tento výsledek změnit stávající situaci a proč by mohl donutit politiky k určitému jednání. Nejednalo se o prognózy, ale o myšlenkové modely, které ukazovaly, jak špatné může být omezené myšlení (zvláště v případě lidí, kteří se považují za kybernety). V tomto období Lem neviděl žádnou šanci na harmonický vývoj lidstva. Pokud by nějaká mohla být, znamenalo by to naprostou změnu člověka – musel by přestat být člověkem (rozvinutí této úvahy lze nalézt v *Golemovi*). Pokoušet se o nalezení možnosti harmonického vývoje lidstva v situaci, kdy člověk je sám sobě největším ohrožením, by byl pro Lema podobný úkol jako kvadratura kruhu. Při snaze porozumět lidské přirozenosti zdůraznil Lem vliv Dostojevského knihy *Zápisky z podzemí* – dle jeho mínění by tato kniha ztratila aktuálnost pouze tehdy, pokud by lidé přestali existovat (Bereš – Lem 1986, 163).

b) Další důvody k odmlčení v oblasti literární tvorby předložil Lem v glose *Proč jsem se odmlčel*, která byla zveřejněna původně v liberálním katolickém týdeníku *Tygodnik Powszechny* (Lem 1992). Vysvětloval nejen odmlčení v oblasti rozsáhlejší literární tvorby (poslední román *Fiasko* vyšel 1987), ale i odmlčení v oblasti fejetonů a komentářů k aktuálním událostem, které pravidelně publikoval v *Tygodniku Powszechnym*. K těm se po dvou letech sice vrátil, k psaní románů již ne. Pro úplnost dodávám, že v tomto období ještě vyšly jeho starší povídky z první poloviny 80. let. Text představil výčet z Lemova pohledu sporných a fatálních fenoménů, procesů a ambivalencí moderních společností, vůči nimž nelze zastávat současně postoj pro i proti, tedy situaci, v nichž nelze bezrozporně zastávat protikladná stanoviska.⁷ Pro ilustraci kupříkladu nelze respektovat názorový pluralismus a současně odmítat bizarní názorové výstřelky, být odpůrcem cenzury a současně s ní v případě určitých textů souhlasit, být odpůrcem řešení silou a současně nesouhlasit s mírnými tresty pro zločince všeho druhu, odmítat interrupce a současně i jejich bezpodmínečnou trestnost. Téma interrupcí spojil s problémem hladu: Ve světě umírají lidé hladem a demografická exploze je fakt. Pokud je někdo není schopen zachránit, nemá právo zakazovat interrupce. Jinými slovy, měl by se tentokrát odmlčet takový odpůrce, protože nedokáže vyřešit tento rozpor. Právě proto považoval Lem postoj katolické ortodoxie v otázkách přerušování těhotenství za těžký hřích, a to z humanistického i obecně lidského stanoviska. Z Lemovy perspektivy nemůže žádné náboženství udělat něco pro lidstvo. Může mírnit bolesti života a duchovní utrpení jednotlivce, ale zvětšuje úhrn nepříjemností, bezradnosti a nečinnosti. Lem se nedomníval, že by dostatečným důvodem pro víru v Boha bylo to, že nám to činí dobře. Psychologická potřeba náboženství mu byla známa, akceptoval, že víra jednotlivce uklidňuje. To je ale jako důvod pro vyznání nedostatečné.

Podobně nelze být proti sexualizaci života dětí i proti ztěžování přístupu k antikoncepčním prostředkům či proti omezování šířitelů nemocí a vironosičů, ale být současně pro opatrné zacházení s nimi. Lem je proti zachraňování všech hladovějících i proti jejich selektivnímu zachraňování.⁸ Ve výčtu opozitních a v dané situaci nesmiřitelných postojů pokračuje Lem dále

⁷ Do úvah tohoto typu dávají nahlédnout Lemovy eseje, které vyšly v českém překladu pod názvem *Sex Wars* (2008).

⁸ Nemožnost zaujetí jednoznačného postoje vůči ambivalentnostem moderních společností (sexualizace malých dětí a snaha uchovat jim adekvátní dobu dětství) nebo možnosti reflexivního postoje může být u liberálního konzervativce podpořena a spjata se zkušeností, zprostředkovanou literaturou. Téma odporu ke „kondomizaci“ a sexualizaci malých dětí má u Lema zřejmě spojitost s jeho hodnocením knih, které bral jako čtenář do rukou jen s nevolí. S nadsázkou uvedl, že jakmile se v knihách objevily obnažené zadky, neustálé erekce, genitálie či problémy pubertálních židovských mladíků (Philip Roth), špína, kopulační maraton, páchnoucí ponožky, sperma, krev, narkomanské, erotické či alkoholické fantazie a závislosti (Charles Bukowski, William Burroughs), ztrácel

(postoj k aktuálním válečným konfliktům, náboženským a církevním otázkám, politickým otřesům, hladomoru). Jako jasně formulovaný důvod odmlčení uvádí Lem hned v úvodu textu pocit marnosti. Ten plyne z ambivalentnosti mnoha problematických procesů a fenoménů jeho současnosti. Marnost vyplývá z konstatování, že nelze být současně pro i proti a také z toho, že pokud jeho mínění neovlivňuje žádné rozhodování, pak má pochybnost o jeho smyslu a významu.⁹ Melancholie, marnost či jen určitý pocit smutku mohou vyvolat zjištění, která předložil v *Golemovi*: Existují hranice, které jsou našemu myšlení dány a které nelze překročit. Narazí-li člověk na vlastní hranice (jako v *Golemovi*, v němž s filozofy diskutuje počítač, jehož inteligence mnohonásobně přesahuje inteligenci člověka – a také se odmlčí), pak v dané chvíli člověk pravděpodobně vůbec netuší, co může být dál. Odmlčení považuje v takové situaci za serióznější postoj než se s odstupem a po událostech typu světové války či stalinismu chovat jako plačka – tedy jako někdo, kdo nařiká s odstupem a za úplatu či honorář a bez možnosti do těchto událostí zasáhnout. Nejruznější problémy a pohromy, jejichž průběh a rozsah stále zrychluje, z jeho pohledu zastavit nelze. Dobro pro všechny není možné prosadit. Lze pouze směřovat k nejmenšímu zlu (Lem 1994, 13). Příkladem mechanismu, který vede k odmlčení z pocitu marnosti, jsou Lemovy prediktivní úvahy o fantomatice. Ta se po několika dekadách s pomocí nových technologií vtělila do virtuální reality. Lem spojoval fantomatiku (jako computerizaci smyslů a možnost prožívání fiktivních událostí jako skutečnosti) s představou možné návštěvy např. klíčových období dějin nebo prožitím hrdinských činů či různých dobrodružství. Využití virtuální reality však z počátku upřednostnilo využití v oblasti sexuality, erotiky a brutality. Ze současného pohledu se přece jen možnosti využití simulací rozšířily i do jiných oblastí. Vizualizaci dalšího stupně vývoje v této oblasti podnětně ilustruje zobrazení jiné verze tohoto trendu. V seriálu *Westworld* již nejde o computerizaci smyslů, ale o realizaci rozsáhlých umělých parků s humanoidními roboty, kteří jsou nerozpoznatelní od člověka. Lidé mohou za peníze park navštívit, mohou vstoupit do předepsaných příběhů, fyzicky vstoupit do světa, který reálně ztvárňuje fiktivní skutečnost určitého historického období. Pozorování chování návštěvníků v této situaci nabízí stejné rozpaky jako Lemovo sledování počátečního využití virtuální reality: Návštěvníci mají zájem o všechny podoby sexu, kvalitní alkohol, násilí, včetně využití možností beztrestného zabíjení, které pro ně nemá žádné následky. Je otázkou, zda by zpracování tohoto tématu bylo stejně úspěšné, kdybyste se jako návštěvníci parku mohli účastnit Platónových přednášek, scholastických sporů na Pařížské univerzitě nebo tzv. davoské dispute mezi Heideggerem a Cassirerem v roce 1929.

Pozdější možnosti využití toho, co Lem předpovídal, jako v případě fantomatiky, u něj vedlo nezdárka k melancholii nikoliv proto, že se predikované začalo využívat i k jiným účelům. Myslitel hledící do budoucnosti se primárně pokouší dle Lema hledat pravdu o světě, nejde mu o realizaci patologických sklonů. Zdrojem melancholie a marnosti je spíše vědomí nezadržitelnosti a zrychlování pokroku, který přináší pozitivní a negativní efekty současně, dobro i zlo. A to vše v mnohem větší míře a dosahu v situaci, v níž potřeby těch, kdo jsou postiženi negativními efekty, přesahují možnosti i ochotu pomoci u těch, kteří by ještě pomoci mohli. Z tohoto důvodu Lem nepřestal s vědeckou a filozofickou esejistikou, protože ji považoval za nezbytný rys bdělosti a nutnosti vyhlížet a reflektovat budoucí události. Už třeba jen proto, že smysl existence lidstva se obvykle umísťuje do budoucnosti. V oblasti literatury uzavřel svoji činnost slovy: *Feci quod potui, faciant meliora potentes* – Učinil jsem, co jsem mohl, ať schopnější učiní lépe (Lem 1994, 14).

zájem. Knihy autorů, kteří své knihy plní podobnými deskripcemi, hodnotil příznaně ze stanoviska staromódní, viktoriánské bytosti a jako privátní čtenář, nikoliv jako literární kritik či vědec.

⁹ Koncentrovaně vystihuje další důvod ke vzniku pocitu marnosti tzv. Lemův zákon: Nikdo nečte. Pokud čte, stejně nerozumí. Pokud čte a rozumí, stejně zapomene.

Lem se domníval, že není možné v současnosti obsáhnout různé verze a varianty mediálně vizualizované a stále přítomné apokalypsy, jejíž rozměry, možné příčiny, dopady a mechanismy ohledával ve většině svých předchozích literárních děl. Je možné, že odmlčení je v kontrastu s Lemem citovanou Zofíí Nałkowskou,¹⁰ podle níž je „skutečnost snesitelná právě proto, že se nedá celá obsáhnout zkušeností“ (Lem 1994, 14). Odmlčení by naopak bylo výsledkem zkušenosti, která byla schopna obsáhnout a promyslet rozpory skutečnosti, přičemž snaha smířit se s ambivalencemi vyústila nikoliv do tvůrčí optimistické roviny, chimérických představ o možnosti zaujmout post kybernéta, ale do pocitu marnosti. Použije-li Lem slovo marnost, chápal bych marnost ve významu „marná či neúspěšná snaha“, nikoliv „zbytečnost“, „neužitečnost“ či „nemající hodnotu nebo význam“. Použití ve významu, který známe z knihy Kazatel 1. kp., „z pocitu marnosti“ lze s ohledem na kontext, v němž Lem toto vyjádření použil, chápat jako „s vědomím toho, že to tak musí být a že to tak je“. To znamená uvědomění si toho, že rozpory a ambivalence, které uvádí, jsou nedmyslitelnou součástí skutečnosti a nemohou být odstraněny. Nanejvýše mohou být různými způsoby kompenzovány a reflektovány. Jedná se o poznání mezi poznání, zjištění, že např. společenské systémy fungují rozporuplným způsobem, že člověk je postižen mnoha ambivalencemi a v současnosti nejsme schopni rozpory vyřešit a nelze získat habitus kybernéta. Pocit marnosti ve smyslu neúspěšné snahy může vzniknout rovněž díky Lemem propracovávanému motivu neuskutečnitelného dialogu. Neuskutečnitelný je proto, že člověk nedokáže pochopit, co proti němu stojí, protože to přesahuje jeho schopnosti (neuskutečnitelný dialog v *Solaris* nebo další variace v textech *Eden* nebo *Glos pana*). V těchto situacích je v roli kybernéta protistrana, nikoliv člověk. Ten se stává pasažérem na neznámém plavidle v neznámé situaci.

Dva způsoby, jak říci, že Bůh neexistuje

Cílem tohoto textu je reflexe důvodů, proč se Lem odmlčel ve své literární tvorbě. V předchozí části jsem rekapituloval ty, které sám uvádí ve dvou koncentrovaných glosách. Nyní přidám několik dalších, které je možné rekonstruovat z jeho jiných textů, v nichž se vyjadřoval ke své tvorbě a literárnímu a odbornému zázemí.

Možný důvod pro odmlčení vystihuje skeptická anekdota, kterou Lem uvádí v jednom z obsáhlých rozhovorů, které vedl s literárním historikem, teoretikem médií a básníkem Stanisławem Berešem. Jeden neortodoxní žid, který provozoval deset let parní mlýn, přišel za rabínem a řekl: „Bůh neexistuje“. Rabín mu dal hromadu učených knih, které četl následujících dvacet let, a mlýn ponechal svému osudu. Pak přišel znovu k rabínovi a řekl: „Bůh neexistuje“. *Si duo faciunt idem, non est idem*: Dříve to řekl na základě ignorance, zatímco podruhé opřel své tvrzení o celou řadu argumentů, které mohl použít při rozhovoru s rabínem. Podle Lema není jedno, zda zjistím hned, že nelze překročit dané hranice, nebo to zjistím až po snaze získat o tématu co možná nejvíce poznatků. Ony hranice by se tímto systematickým a dlouhodobým úsilím mohly stát alespoň částečně propustné (Bereš – Lem 1986, 322). V této souvislosti stojí za zmínku i název tohoto rozhovoru: *Die Leidenschaft des Philosophierens*.

Rabínská anekdota může být podnětem ještě k jiné úvaze, která se týká možnosti, proč se nelze vrátit ani dlouhým studiem na post kybernéta, popř. proč může být přesvědčení o roli kybernéta chimérou. Úvaha je variací na reflexi osvícenských nadějí a ambicí, díky nimž se může člověk vymanit z dosahu sil a zákonitostí, které neovládá. V tomto smyslu bylo osvícenství pokusem o *sabotáž osudu, fortune* či *štěstěny*. Osvícencům se mohlo zdát, že je možné prolomit heteronomii řetězce událostí, osudu (*fortune* či také *nahodilostí* a *náhody*) a lze se stát strůjcem

¹⁰ Zofia Nałkowska (1884–1954) byla polská spisovatelka, zaměřující se ve svých románech na analýzu psychiky člověka, který se ocitá v různých životních situacích. Český např. *Medailony* (1984).

dějin. Při konání a pokusech o utváření vlastních dějin však nastávají komplikace. A komplikace nedobrovolně zprostředkují zkušenosti, které vedou posléze k dílčímu vystrízlivění ve věci strůjce osudu či dějin. Zjistí se, že optimismus z pokroku, nadšení z projektování, elán při plánování dějin a další aktivity ústí jinam a že dějiny jsou místem, kde vše chodí jinak, než si tvůrce, explikátor a experimentátor myslí. A toto zjištění je opakující se figurou při reflexi lidského konání. Jeho reflexe předloží poznatky pro uvědomění si nelineárního průběhu pokroku a omezených schopností porozumění a možností explikace průběhu pokroku. Různé iluze nových počátků, které se v podobných situacích objevují, sehrávají roli autohypnotického švindlování a optického klamu. Protože nic starého nemůže zcela skončit a nic skutečně zcela nové nezačíná, a to bez ohledu na to, zda existují cézurofilové a cézurofobové, kteří o hranicích mezi starým a novým hovoří s radikální dikcí. Vedle pokračujících snah o explikaci a porozumění skutečnosti a jednotlivým událostem se objevují různé verze refatalizace, které se pokoušejí předestřít vysvětlení, jakým silám a zákonitostem člověk a jeho dílo podléhá. Jednou z posledních podob návratu fatalismu byl a je naturalismus, v posledních dekáдах známý v podobě neurofatalismu.¹¹ Rostoucími explikacemi v oblasti poznání světa a jeho zákonitostí mohlo vzniknout přesvědčení, že pečlivými a vytrvalými explikacemi se můžeme a dokážeme stát kybernéty ve všech oblastech lidského a přírodního dění. Velmi rychle se zjistilo, že explikace, například nejprve v anatomii a posléze v neurovědách, vedou k poznání, že procesy probíhající uvnitř lidského těla a posléze lidské mysli se řídí jinými zákonitostmi než naší vůlí. Postupné pronikání do vnitřního prostoru lidského těla (krevního oběhu, mozku, genomu, imunitního systému a dále s pomocí metod zkoumání mozku od neuroanatomie přes brain- a neuroimaging po neurofyziologii) objevilo posléze naše nové vlastníky, kteří nikdy nemohou být v našem vlastnictví a které můžeme jen stěží plně ovládat, protože jejich fungování je vyjádřením jejich vlastní biomechaniky. Explikace a stále preciznější poznávání prostoru těla člověka nebo i fungování sociálních systémů vedly k poznání, že můžeme poznat důvody, proč je obtížné odhalit strukturu a fungování systémů jejich řízení a proč je stále nedokážeme explikovat tak, abychom je ovládali nebo jim rozuměli jako zkušený kybernetés. Poznání se v určitých oblastech stane poznáním, že nedokážeme smířit protiklady, které vyvstávají pouhým fungováním např. sociálních systémů. Osudem sociálních systémů je, že se od určitého stupně complexity funkčně diferencují.¹² Projevuje se to krom jiného i tím, že se stávají neproniknutelné nejen pro zdravý rozum a jeho pokusy o explikace, ale vzdorují i explikacím a predikcím expertů. Jakmile se systém vydělí, může se stát sebezákonným a sebereferenčním a s běžnými i expertními postupy na jejich explikace nemusíme stačit. Což se může projevit právě tím, že nevíme, jak dál problém obsáhnout. A to zvláště tehdy, když se zdá, že nemůžeme být pro i proti problémům, při jejichž řešení si nedokážeme představit, jak bychom mohli získat roli kybernéta nebo alespoň teoretika, který by si věděl rady a zaujal jiný postoj. V této situaci můžeme hledat způsoby, jak kompenzovat vlastní nekompetentnost – například můžeme utlumit část literárních aktivit.

Co čte neortodoxní skeptik aneb Knihy, které nepocházejí od rabína

¹¹ Pojem neurofatalismus použil v jednom z rozhovorů, jehož předmětem jsou úvahy o proměně chápání osudu, Peter Sloterdijk. Neurofatalismus chápe jako vítanou možnost odejmutí odpovědnosti člověka. Všimá si, že v situaci, kdy explozivně narůstají a zdůrazňují se lidské kompetence k jednání, ustavuje se poptávka po neodpovědnosti. Všichni sice mluví o odpovědnosti, ale ve skutečnosti má většina zájem na tom, aby se smazala možnost připsání odpovědnosti „pachatel“ za to, co vykonal (Sloterdijk – Klein 2013, 410).

¹² Záludností fungování komplexních systémů se podrobně věnoval Niklas Luhmann především v dílech *Einführung in die Systemtheorie* (záznam přednášek z let 1991/92, vydáno 2002), *Soziale Systeme* (1987), *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1997) nebo *Systemtheorie der Gesellschaft* (rukopis 1975, posléze vydáno 2017).

Krom koncentrovaného anekdotického vyjádření, které srozumitelně naznačuje další možný důvod pro odmlčení, Lem v obsáhlých rozhovorech s Berešem zmiňoval rovněž vliv nejvýraznějších filozofů, s částí jejichž díla byl obeznámen.¹³ Jeho sumarizace a glosování filozofických zdrojů představuje ono množství učených knih, které si však Lem vyhledal sám – nedostal je od rabína – a představovalo část zdrojů, které za svého života postupně vstřebával. Lem by tak naplnil dějový oblouk postavy neortodoxního žida, který nejprve považuje rozpory světa a možnost predikování budoucích událostí za neřešitelné a nemožné, následně vyvíjí po většinu svého života v oblasti literatury značné úsilí na to, aby pochopil, proč a zda by přece jen nebyly některé ze zjištěných hranic propustné,¹⁴ a nakonec se literárně odmlčí z pocitu marnosti tohoto úsilí.¹⁵

Ještě před filozofy, s jejichž dílem byl Lem částečně obeznámen, je vhodné uvést autora, který jej uvedl do četby vědecké literatury. Byl jím astrofyzik Arthur Eddington (1882–1944). Lem jej zmiňuje jako autora, který tehdy šestnáctiletému čtenáři představil poutavým způsobem fascinující fakta a ukázal mu, že s pomocí matematické dedukce je možné popsat, co obsahuje nitro hvězd (má na mysli Eddingtonovu knihu *The Internal Constitution of Stars*, Cambridge 1926). Účinek četby Eddingtona přirovnal Lem k efektu, jakým na něj zapůsobily knihy Douglase Hofstadtera *Gödel, Escher, Bach* (1979) a *Mind's I* (1982), kterou Hofstadter sestavil společně s D. Dennettem. Za hlavní otázku knihy *Gödel, Escher, Bach* považoval Lem: Podléhá myšlení a vědomí takovým pravidlům, která by je umožnila predikovat? Odpovědi kniha hledala analýzami rekurzivních funkcí, logických kalkulů, významu či retrospektivních a prospektivních možností umělé inteligence. Lem popsal iritující pocit při četbě této knihy, který vznikl díky dojmu, že se setkává se svými dřívějšími koncepcemi (které předložil například v *Golemovi*). Uvedená témata ale byla oproti jeho textům vysvětlována autorem i s pomocí hudby, které Lem dle svých slov příliš nerozumí, a s pomocí obrazů. V knize použité Escherovi obrazy ztvárňovaly graficky logické antinomie a paradoxy nebo nemožné útvary. V *Mind's I* autoři komentovali řadu textů, které se zabývaly vědomím, myslí a jástvím, a Lemovy texty zde byly rovnocenně zařazeny spolu s texty Turinga, Searla, Thomase Nagela, Smullyana, Dawkinse a Borgese.

Ve filozofii byl Lem spíše v pozici neortodoxního žida, protože sám naznačuje, že se v dějinách filozofie příliš nevyzná. Lem připodobnil svůj přístup k dějinám filozofie k přístupu Bertranda Russella, který podle něj praktikoval v *History of Western Philosophy* (1946): Jestliže se nějaký filozof nezamlouval jeho vkusu, nezmiňoval se o něm. S některými filozofy se za těchto okolností bohužel Lem vyrovnal rychle: Hegela považoval za pomateného žvanila, jehož bohatý systém svědčí pouze o tom, kolik originálních a komplikovaných závěrů lze vyvodit, když se vychází z chybných nebo vnitřně rozporných premis. Což je Russellova teze, která se Lemovi zamlouvala (Bereš – Lem 1986, 323). Klíčovým pro odmítnutí či přijetí filozofa však u Lema bylo zkoumání základů konstrukce jejich systému či myšlení. Pokud u nich našel nahodilě předpoklady, dále se jimi nezabýval. Takto se ocitl mimo hru Platón i Heidegger. Svůj výběr knih z dějin filozofie vysvětlil na příkladu s polévkou: Polévky, které nejí, jsou

¹³ Podrobnou pozornost věnuje v rozhovorech i mnoha autorům krásné literatury, ale glosování jejich díla zde ponechám stranou, i když by pravděpodobně zmínky o dílech, která Lema zaujala, mohly rovněž napomoci při mapování důvodů skeptického Lemova stanoviska vůči dalšímu vývoji moderních společností. Pouze připomenu obdivuhodný rozhled a záběr Lemových znalostí literárních děl. Byl například znalcem rakouské a německé literatury, náklonnost projevoval realistickým románům 19. století.

¹⁴ Napsal více než 40 knih, v cca 57 milionech výtiscích, ve více než 700 vydáních v 57 jazycích.

¹⁵ Biblický diagnostik a analytik marnosti, označovaný v hebrejštině jako *kohélet* (Knihá Kazatel), se vyznačuje kvantem nashromážděné moudrosti, která mu však osvětlí, že s ohledem na hranice poznání se ani *kohélet* nemůže stát kybernetem. Zdá se, že součástí poznání mudrce a myslitele je poznání důvodů, proč se kybernetem stát nelze.

bezpochyby rovněž polévky, které jí někdo jiný. Jestliže mu nechutnají, jednoduše je nejí a může se domnívat, že se bez nich člověk obejde (Bereš – Lem 1986, 157).

Zkráceně si nyní projdeme Lemovu filozofickou knihovnu a alespoň kurzoricky naznačíme jeho subjektivistické a vkusové glosy k dílu a osobnostem jednotlivých filozofů, které se pochopitelně mohou rozcházet s reflexí profesionálních autorů dějin filozofie – ty ale ve svých glosách a zmínkách obsažených v rozhovorech Lem nepíše. Sám přiznal, že jakmile získal vůči některému z filozofů antipatii (Nietzsche, Sartre), těžko ji později překonával. Aristotelés nechal Lema chladným. Platóna považoval za moudrého, ale současně nesympatického člověka. Nepříjemná mu byla Platónova apodiktická, kterou vidí v jeho dialozích, které jako by vedl nikoliv s druhými, ale sám se sebou. Podle Lemova názoru jsou apodiktičtí lidé nebezpeční, protože neberou v potaz stanoviska druhých a nedovolí, aby někdo korigoval jejich myšlenkový tok (Bereš – Lem 1986, 151). Při četbě Platónových dialogů, které pro Lema měly onu neomylně poučující dikci, nepřestal být současně čtenářem Wernera Heisenberga, díky němuž si připomínal, že pozorovatel není oddělitelný od systému subjekt–objekt, že není žádné archimédovské stanovisko, z něhož lze zvěstovat nestrané soudy. Důvodem, proč si cenil Arthura Schopenhauera, jehož sebrané spisy vlastnil, byla jeho schopnost odhalit člověku bídu jeho existence. Neobával se představit člověka jako loutku, jejímž prostřednictvím působí vůle (jinak řečeno, za takových okolností by člověk kompetence kybernéta rovněž nezískal). Současně ale po stejném člověku požaduje lásku, uznání a slávu. Lem takový postup připodobnil k postupu lékaře, který pacientovi vystaví dobrozdání o kompletním kretenismu nebo nevyléčitelné nemoci a ještě po něm vyžaduje vděčnost a úctu. Na Schopenhauerovi oceňuje i jeho marný boj proti Hegelovi a hluboký pesimismus, který z jeho perspektivy prostupuje celým dílem. Domnívá se, že kdyby Shakespeare žil ve stejné době jako Schopenhauer, byl by pravděpodobně jeho příznivcem. To však nebrání tomu, aby Lem hodnotil Schopenhauerovu etickou a estetickou koncepci jako velmi slabou. V oblasti etiky je důvodem takového hodnocení nekonzistentnost teorie a jeho prchlivé a misantropické osobnosti, byť je takový postoj pro Lema lidsky pochopitelný, sympatický a zábavný. Stejný rozpor mezi životem a učením však z pohledu Lema čtenáře nabírá kolosálního rozměru, který obtěžuje a pobuřuje u Friedricha Nietzsche. Nietzsche se považoval za šířitele skandálů a muže zatvrzelého srdce, který byl ve skutečnosti sentimentální a měkký. Podle Lema to vedlo k tomu, že do svých doktrín vtisknul vše, co sám neměl. Všimá si i přehnané formy sdělení (např. v *Zarathustrovi*). Na místo uměřeného stylu se vyjadřuje s pomocí wagnerovských hromů a blesků, což mladého Lema značně iritovalo. Sartrovi odmítal tolerovat náказu maoismem či obdiv k Pol Potovi. Považoval jej za nečestného muže, který popíral to, co tvořilo stinnou stránku zločinného společenského uspořádání. Antipatii budila rovněž Sartrova snaha zalíbit se, stát v první řadě, snaha získat a zaujmout mládež, strach ze ztráty publika. Lem mu nemohl odpustit setkání s Baaderem¹⁶ při Sartrově návštěvě Německa, po němž Sartre v tisku uvedl, že Baader nemá ve vězení dostatečně elegantní toaletu. Podobné životní veřejné úkony a značně selektivní pozornost vůči okolním událostem Sartra v Lemových očích kompletně znehodnocovaly a diskreditovaly. O četbu Wittgensteinova *Traktátu* se pokusil v 60. letech. Domníval se, že vše z *Traktátu* Wittgenstein odvolal ve *Filozofických zkoumáních* a přešel na pozici probabilistického zacházení s jazykem. Není divu, že jej zaujal výrok o hranicích jazyka a světa, který si zapsal v této podobě: „Je téměř nemožné popsat hranice vlastního světa a hranice, které tento svět popisují, a překročit v nich se rozvíjející jazyk.“ (Bereš – Lem 1986, 331) U Heideggera si povšimnul naprosté důvěry v jazyk a toho, že o bytí člověka pojednával na čistě jazykovém základu. Lem se ovšem nedomníval, že by s pomocí jazyka bylo možné beze zbytku objasnit některé věci a že právě jazyk ukazuje poslední hranice, k nimž se může

¹⁶ Andreas Baader byl jedním ze zakladatelů západoněmecké levicově extrémní teroristické organizace RAF (Rote Armee Fraktion).

poznávající bytost přiblížit. Filozofování Heideggerova stylu nemůže člověku dát nic, kromě apelu na smyslové pociťování a porozumění řeči. Z jakého důvodu? Řeč se podle Lema hodí pro účinnou komunikaci mezi lidmi, a to na nějaké planetě, v sociálním systému, v klimatických podmínkách či dějinných epochách. V těchto rámcích ztrácí řeč v plynutí času své staré významy a nasává nové. Stačí k tomu vznik nové situace, nového dějinného nebo kulturního kontextu. Filozof se ale snaží vztahovat ke skutečnosti. Pro Lema je konečným kritériem praxe. Nejde např. o zcela určitou interpretaci určitých prvků ve Wilsonově mlžné komoře, ale především o fakt, že jsme schopni reálným rozšířením tohoto vědění sestrojít atomovou bombu, fotonové vozidlo a další věci. Odpovědi na nejrůznější otázky nenajdeme díky lingvistickému výzkumu, zkoumáním syntaktické a sémantické struktury věty (ty podle Lema o světě nic nevypovídají), ale tím, že jsme schopni dále rozšířit nový typ vědění. Konečným kritériem verifikovatelnosti je praxe (Beres – Lem 1986, 333). V souvislosti se zmínkami o Feyerabendovi Lem tvrdí, že svět staré filozofie, která se pokoušela budovat systémy, je pryč, stejně jako doba Heideggera nebo Husserla, které oba chápal jako myslitele téže provenience. Myslitelé, kteří svým přístupem představují pro Lema těžko snesitelné omezování – oba setrvávají ve věži ze slonoviny, v níž se uzavřeli společně se svými žáky a dosavadním duchovním dědictvím. Ovšem svět mimo věž jde dále a ještě zcela jiným směrem, než si oba velcí filozofové představovali. Je si vědom toho, že to je možná zjednodušující, ale aby mohl být schopen předložit seriózní hodnocení, musel by dočíst např. *Logická zkoumání* do konce (což, jak s nadsázkou uvedl, by mu trvalo až do konce světa), což se mu nepodařilo. Současně se ale domnívá, že filozof nemůže rezignovat na otázky lingvistiky. Otázkou pro Lema zůstává, kterým směrem se má zkoumání jazyka ubírat, když Heidegger a Husserl podle něj reprezentují chybný směr? V této souvislosti zmiňuje práce sovětského (a později ruského) matematika a statistika Vasilije Vasiljeviče Nalimova (1910–1997) a především jeho pravděpodobnostní model jazyka.¹⁷ Nalimov předložil teorii sémantického jazyka jako pravděpodobnostní funkce. Vycházel z Bayesovské teorie pravděpodobnosti. Ta nás učí spočítat pravděpodobnost, s níž nastane určitý jev za určitých proměnlivých okolností. Podobným způsobem řekneme nějaké slovo a hledáme jeho význam – slova mají jiný význam v očekávání a při uvědomění si kontextu, v němž bylo příslušné slovo řečeno. Sémantické pole (to, jak vnímáme, co se nám sděluje a co je vybudováno na našich dosavadních příbězích) je pak rozložení různých pravděpodobností, jak nějaké slovo vnímáme my nebo např. cizinec, který se slovo sice naučil nebo naučit může, ale nesdílí s námi naše sémantické pole. Je zřejmé, proč právě Nalimov Lema zaujal. Je zde explikován problém možného porozumění jazyku umělou inteligencí. Lem si všiml, že Nalimovův koncept stojí v opozici vůči logickému atomismu a dalším koncepcím jazyka. Domníval se, že by probabilistická koncepce jazyka (rozlišující tzv. tvrdé jazyky¹⁸ a měkké jazyky) přenesená do oblasti umění umožnila vysvětlit věci, s nimiž by si nedokázali zcela poradit neopozitivisté v čele s Carnapem – např. oblast počítačových překladů nebo poetické funkce jazyka.

Marxovo dílo si Lem dělil na ontologickou doktrínu neboli dialektický materialismus, teorii společenského vývoji lidstva (historický materialismus) a pragmaticko aktivistický projekt dokonalé společnosti. Povšiml si, že Marx věnoval pozornost Darwinovi, ale Lem jako znalec Darwinova díla mohl konstatovat, že se jím pravděpodobně nijak podrobně nezabýval. Marx

¹⁷ Předložil jej v knize *Verojatosnaja model' jazyka*: (1979); v angličtině vyšly práce *In the Labyrinths of Language: A Mathematicians Journey* (1981) nebo *Space, Time, and Life: The Probabalistic Pathways of Evolution* (1985). Nalimov navštívil v polovině 80. let neoficiálně Prahu.

¹⁸ Tvrdé jazyky nepotřebují k porozumění kontext, např. jazyk digitálních počítačů, ale i kód dědičnosti jako přirozený jazyk, kterým organismy promlouvají prostřednictvím organismů k organismům. Rostlinné druhy a živočišné druhy jsou v přírodě artikulace tohoto jazyka. Měkké jazyky jsou přirozené, etnické, mnohoznačné jazyky. V tomto rozlišení má fyzika díky matematizaci větší logickou tvrdost, kdežto jazyk historie a filozofie se vyznačuje měkkostí.

byl totiž z Lemova pohledu v oblasti přirozenosti člověka optimistou bez hranic. Pokrok chápal ve smyslu lepšího života pro všechny a spojoval jej s pokrokem věd a ovládnutím přírody člověkem. Domníval se, že Marx věřil v ideální řád, v němž všichni budou žít tak dobře jako nikdy. V této souvislosti jen připomenu souhlas Lema s Popperovou kritikou historicismu, jehož prototypem historicismu byl Popperovi právě marxismus. Lemovy úvahy o možnostech existence nějakého společenského systému, který by mohl zajistit šťastný život, takové představy neobsahovaly. Ilustruje to například Lemův despekt vůči cílům hnutí Women's liberation (které prošlo západním světem v 60.–80. letech) a pokoušelo se bouřit proti evoluci stvořeným biologickým rozdílům mezi pohlavími. Pro Lema jsou nápady tohoto typu analogií snahy bouřit se proti zákonům gravitace nebo smrtelnosti. Pro nás jsou pokusem být kybernetem v oblasti, v níž je ten, kdo se za kybernéta ve věci pohlaví považuje, cestujícím nebo veslařem, ale z různých důvodů si to nepřipouští nebo o tom neví.

Lem filozofy nejen četl, ale ve svých románech některé myslitele i vytvořil, a tedy inspiroval a oživil jako autor a tvůrce. Příkladem budiž filozof, robot a konstruktér Chlorian Theoreticus Klapostel z *Kyberiadý* (1965), filozof, který již několik desetiletí předkládá své pozoruhodné úvahy a zjištění, ale nikdo mu nevěnuje pozornost.

Závěrem: problém kybernéta a jeho skeptického stínu

V roce 1916 vydal švýcarský psychiatr Eugen Bleuler *Lehrbuch der Psychiatrie*. V 8. kapitole s názvem *Affektivität* popisuje v části h) tzv. afektivní ambivalenci (*Affektive Ambivalenz*, Bleuler 1960, 71). Člověk se při ní ocitá ve stavu, při němž pociťuje dvě duše ve své hrudi. Na jedné straně se nějaké události děsí a na straně druhé si ji přeje (např. operace nebo nové zaměstnání). Bleuler se domníval, že u zdravých osob jsou silně ambivalentní zdůraznění pocitů spíše výjimkou, protože z protikladných hodnocení dokáží vyvodit nějaký závěr. V případě náklonnosti k nějaké osobě ji může mít méně raději např. díky jejím špatným vlastnostem, nebo naopak může někoho méně nenávidět díky doprovázejícím dobrým vlastnostem. Nemocná osoba nedokáže dát dvojí pociťování do souladu. Žádný z protikladných afektů nedokáže oslabit nebo nějak ovlivnit. Patologické ambivalence mohou být provázeny i tělesnými projevy – bušení srdce, *nemožnost promluvit*, nedostatek sebejistoty, frigidita. Pojem ambivalence vysvětluje ještě v části B speciální části knihy, v níž se věnuje endogenním duchovním poruchám (Bleuler 1960, 364 a dál), mezi něž řadil právě ambivalenci. Projevem schizofrenní ambivalence může být současný smích a pláč, láska a nenávisť vůči téže osobě, touha jíst a nejíst současně, touha současně činit to, co chci, i to, co nechci. Ambivalence podle Bleulera umožňuje, aby v psyché koexistovaly protiklady, které se jinak vylučují. Ambivalence vůle pak vede člověka k tomu, aby dělal to, co nechce, i to, co chce. Intelektuální ambivalence pak chápe odmítnutí i uvítání něčeho jako totéž. V patologické podobě začíná dle Bleulera schizofrenie přehnaným nástupem ambivalentností a ambivalencí. V těchto stavech se pak vedle sebe mohou projevovat různé afekty, aniž by se vzájemně ovlivňovaly. Bleulerovy úvahy se posléze věnovaly úvahám, jak tyto procesy mohou vést ke vzniku neuróz a vnitřní rozpolcenosti, kterou již příslušná osoba nedokáže zdolat či ovládnout. Přesný mechanismus a příčiny těchto procesů tehdy ještě Bleuler popsat nedokázal a spekuloval o vrozených a získaných příčinách, zdůrazňoval možný podíl morálky rodičů, reflexi dění a událostí ve světě, roli protikladných postojů matky a otce a jejich vliv na dítě.

Německý filozof Odo Marquard rehabilitoval a rozvinul ve filozofii plně odkaz pyrrhónské skepse (Marquard 1958, 1981, 1986, 1994). Pro pyrrhónského skeptika je skepse uměním postavit všemi možnými způsoby (*trópy*) do protikladu jevové (*fainómena*) a myšlené věci (*noumenona*), od nichž pak kvůli rovnocennosti protikladných znaků a argumentů (*isosthenia*)

dospíváme nejprve ke zdrženlivosti (*epoché*) a posléze k duševnímu klidu (*ataraxia*). Marquard se domnívá, že „skeptikem není ten, který co vlastník úhledně zabalené bezradnosti nemá vůbec žádnou pozici, nýbrž ten, kdo jich má mnoho; skeptik je člověk, který pochybuje, protože má mnohé – alespoň dvě – duše v hrudi, mnohé – alespoň dvě – tendence ve svém životě, mnohé – alespoň dva – příběhy ve své skutečnosti, a hájí mnohé – alespoň dvě – pozice, jež se vzájemně neutralizují podle pravidla ‚isosthenes diafonia‘“ (Marquard 2007, 53). Skepse by z tohoto pohledu mohla být nepatologickou verzí a parafrází na Bleulerovy identifikace intelektuální ambivalence. Skeptik je někým, kdo má smysl pro intelektuální ambivalenci, má nejméně dvě funkční duše (mysli, funkční systémy fantazie, rozvažování) v jednom těle a svým smyslem pro ambivalence skutečnosti může korigovat ambice kybernéta, který se domnívá, že ví, kam míří a co má dělat. Jeden z možných průvodních jevů nepatologické skeptické intelektuální ambivalence může být nemožnost promluvit – či nějaká podoba odmlčení se. Uvědomění si, že nelze být současně pro a proti, protože na obou stranách mohou být předloženy dobré důvody pro i proti, mohou vést ke zdržení se soudu – odmlčení se. Odmlčení je po mnoha pokusech (více než 40 knih, cca 57 milionů výtisků, více než 700 vydání v 57 jazycích) nemlčet rysem skeptika, který nechtěl být a není kybernetem. Ví, že za daných okolností ani není možné se jím stát. Lidé se však díky rozumu považují za natolik sofistikované, že se považují za pány osudu, kormidelníky, i když jsou ve skutečnosti pasažéry. Člověk nemůže být uzpůsoben jinak, než je, tedy tak, že produkuje ambivalentnosti a rozpory. Ten, kdo na to přijde, se může dočasně odmlčet, ale nepřestane při tom nahlížet do budoucnosti. Pouze tak činí bez *hybris* a se smyslem pro nahodilosti.

Sté výročí Lemova narození si připomínám s úctou k jeho dílu a ke skepsi. Všem kybernetům přeji trvalý skeptický stín, který našeptává důvodné pochybnosti o jejich představě, že vědí, co by měli činit.

Bibliografie

Aristotelés (2009): *Politika*. Rezek.

Bereš, S. – Lem, S. (1986): *Lem über Lem. Gespräche*. Insel Verlag.

Berthel, W. (ed.) (1981): *Über Stanisław Lem*. Suhrkamp.

Bleuler, E. (1960): *Lehrbuch der Psychiatrie*. Springer.

Dennett, D. et al. (eds.) (1982): *Mind's I*. Bantam Books.

Eddington, A. (1926): *The Internal Constitution of Stars*. Cambridge.

Fields, N. (2009): *Řecká válečná loď – Triéra 500 – 322 př. n. l.* Grada.

Figatowski, B. (2004): *Zwischen utopischer Idee und Wirklichkeit: Kurd Lasswitz und Stanisław Lem als Vertreter einer mitteleuropäischen Science Fiction*. Förderkreis Phantastik in Wetzlar.

Flessner, B. (1991): *Weltprothesen und Prothesenwelten: zu den technischen Prognosen Arno Schmidts und Stanisław Lems*. Europäische Hochschulschriften.

Hofstadter, D. (1979): *Gödel, Escher, Bach*. Basic Books.

- Lem, S. (1975): *Rozprawy i szkice*. Wydawnictwo literackie.
- Lem, S. (1983): *Dokonalá prázdnota: Golem XIV*. Svoboda.
- Lem, S. (1983): *Kyberiáda: Bajky kybernetického věku*. Československý spisovatel.
- Lem, S. (1994): Mým čtenářům. In *Světová literatura* 39(4), 9–11.
- Lem, S. (1994): Proč jsem se odmlčel. In *Světová literatura* 39(4), 12–14.
- Lem, S. (1999): *Hvězdné deníky II*. Baronet.
- Lem, S. (2008): *Sex Wars*. Akropolis.
- Luhmann, N. (1987): *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2002): *Einführung in die Systemtheorie*. Carl-Auer-Systeme-Verlag.
- Luhmann, N. (2017): *Systemtheorie der Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Macura, V. (ed.) (1989): *Slovník světových literárních děl*. Odeon.
- Marquard, O. (1958): *Skeptische Methode im Blick auf Kant*. Alber.
- Marquard, O. (1981): *Abschied vom Prinzipiellen. Philosophische Studien*. Reclam.
- Marquard, O. (1986): *Apologie des Zufälligen. Philosophische Studien*. Reclam.
- Marquard, O. (1994): *Skepsis und Zustimmung*. Reclam.
- Marquard, O. (2007): *Skepsis in der Moderne*. Reclam.
- Nalimov, V. V. (1979): *Verojatnostnaja model' jazyka: O sootnošenii jestestvennyh i iskusstvennyh jazykov*. Nauka.
- Platón (1993): *Faidros*. Oikoymenh.
- Platón (1996): *Alkibiadés I: Alkibiadés II; Hipparchos; Milovníci*. Oikoymenh.
- Platón (2005): *Ústava*. Oikoymenh.
- Platón (2000): *Prótagoras*. Oikoymenh.
- Pöhlmann, F. et al (eds.) (2016): *Philosophie. Werke aus drei Jahrtausenden*. J. B. Metzler Verlag.

Rzeszotnik, J. (2003): *Ein zerebraler Schriftsteller und Philosoph namens Lem: zur Rekonstruktion von Stanisław Lems Autoren- und Werkbild im deutschen Sprachraum anhand von Fallbeispielen*. Wadawn. Univew.Wrocławskiego.

Russell, B. (1946): *History of western philosophy: And its connection with political and social circumstances from the earliest times to the present day*. George Allen and Unwin.

Sloterdijk, P. (ed.) (1990): *Vor der Jahrtausendwende: Berichte zur Lage der Zukunft*. Suhrkamp.

Sloterdijk, P. – Klein, B. (2013): *Ausgewählte Übertreibungen: Gespräche und Interviews 1993–2012*. Suhrkamp.

Světová literatura (1994): 39(4).

Weigel, P. (1995): *Stanisław Lem: životopis*. Magnet Press.

Wiener, N., (1960): *Kybernetika, neboli Řízení a sdělování v živých organismech a strojích*. Státní nakladatelství technické literatury.

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.
